

XIX. Yüzyılda Seyyahların Gözüyle Türkistan'daki Hastalıklar ve Tedavi Yöntemleri*

Diseases and Treatment Methods in Turkistan through the Eyes of Travelers in the 19th Century

İlker Türkmenⁱ, Arif Hüdai Kökenⁱⁱ

ⁱDr. Öğr. Üyesi, Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Genel Türk Tarihi AD.
https://orcid.org/0000-0002-9193-9907

ⁱⁱDr. Öğr. Üyesi, Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi Tıp Fakültesi, Tıp Tarihi ve Etik AD.
https://orcid.org/0000-0003-2188-4741

ÖZ

Amaç: Bu çalışmanın amacı yüzyıllar boyunca çeşitli Türk boylarına ev sahipliği yapan Türkistan coğrafyasında XIX. yüzyılda görülen hastalıkların ve tedavi yöntemlerinin seyyahların gözünden nasıl görüldüğü ve değerlendirildiğini ortaya çıkarmaktır.

Yöntem: Çalışma, literatür taraması ve değerlendirilmesi şeklinde Temmuz-Ağustos 2024 tarihlerinde yapılmıştır. Araştırma kapsamında bölgeye seyahat eden Batılı seyyahların seyahat notları ve konuyla ilgili ikincil kaynaklar incelenmiştir. Öncelikle birincil kaynaklar olan seyahatnamelerin basılı nüshalarına ulaşılmış, yabancı dilde olanların ilgili bölümleri Türkçeye çevrilmiştir. İkincil kaynaklar olarak fiziksel ve elektronik belgeler toplanmıştır. Zaman, mekân ve insan üçgeninde ele alınan konu kaynakların objektif bakış açısı ile değerlendirilmiştir.

Bulgular: Seyyahların gözüyle Türkistan'da döneme özgü olarak hastalıklar ve tedavi yöntemlerine dair bilgilere ulaşılmıştır. Bölge insanının sağlık uygulamalarını hangi metotlarla yaptığı, tedavi için neleri kullandığı, hangi bitkilerden şifa elde ettiği, salgın hastalıklarla mücadelenin nasıl yapıldığı sistematize edilmiş ve tartışılmıştır.

Sonuç: Bilimsel açıdan geri kalan Türkistan coğrafyasında XIX. yüzyıla gelindiğinde halk sağlığını etkileyen hastalıklarla mücadele olumsuz sonuçlarla kendini göstermiştir. Bölgeye giden seyyahların notlarına göre Türkistan'da kadercilik hakimdi. İyileşmek için dini ritüellerin yapılması gerekiyordu. Bunun yanında tıbbi uygulamalar sınırlı olup geleneksel tedavi yöntemleriyle birlikte, bitkisel/bitkisel olmayan ilaçların şifa elde etmek için kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Türkistan, Seyyahlar, Tıp tarihi, Hastalıklar, Tedavi yöntemleri

ABSTRACT

Aim: The aim of this study is to reveal how the diseases observed and treatment methods employed in the 19th century in the Turkistan region, which had hosted various Turkish tribes for centuries, were perceived and evaluated through the eyes of travelers.

Methods: The study was conducted in July-August 2024 as a literature review and evaluation. Within the scope of the research, travel notes of Western travellers who travelled to the region and secondary sources on the subject were examined. Primarily, printed editions of travelogues, which serve as the primary sources, were accessed, and relevant sections in foreign languages were translated into Turkish. Physical and electronic documents were collected as secondary sources. The within the triad of the time, people and place, the subject has been evaluated objectively.

Results: Information specific to the diseases and treatment methods of the period in Turkistan has been obtained through the perspectives of travelers. The methods used by the local people, the substances they employed for treatment, the plants they utilized for healing, and the strategies they employed to combat epidemics have been systematized and discussed.

Conclusion By the 19th century, the scientifically underdeveloped Turkistan region had shown unfavorable outcomes in combating diseases, which negatively impacted public health. According to the notes of travelers who visited the region, fatalism was prevalent in Turkistan. Religious rituals were deemed necessary for healing. In addition, medical practices were limited, and it is understood that traditional treatment methods, along with herbal and non-herbal medicines, were used to achieve healing.

Keywords: Turkistan, travelers, history of medicine, diseases, treatment methods

* Mersin Üniversitesi Tıp Fakültesi Lokman Hekim Tıp Tarihi ve Folklorik Tıp Dergisi 2025;15(1):131-139

DOI: 10.31020/mutfd.1540013

e-ISSN: 1309-8004

Geliş Tarihi – Received: 28 Ağustos 2024; Kabul Tarihi- Accepted: 14 Kasım 2024

İletişim- Correspondence Author: İlker Türkmen <turkmen_87@hotmail.com>

Giriş

Yüzyıllar boyunca çeşitli Türk boylarına ev sahipliği yapan Türkistan'ın bilimsel açıdan gerileme süreci XVI. yüzyılda başlamıştır. Dönemin en yüksek eğitim kurumları olan medreselere yapılan liyakatsiz atamalar bilimden uzaklaşmaya neden olmuş halk gün geçtikçe geri kalmıştır. Din adamlarının ve yöneticilerin halk üzerindeki baskın etkisi dış dünyaya kapalı bir toplumun ortaya çıkmasına yol açmıştır.¹ Oysaki Batı'nın yüzyıllar boyunca örnek aldığı bilimsel kitapların muharrirleri Türkistan'ın bilimsel ikliminden beslenerek eserler üretmişlerdir. Özellikle Reform hareketlerinin bilim insanları üzerindeki kilise etkisini kırması ve Rönesans ile yeni keşiflerin yapılması Batı'daki tıp bilimini geliştirmiştir.² Türkistan'ın eğitim yönünden kendini geliştirememesi, bütün bilim dallarında olduğu gibi tıp alanında da çağının çok gerisinde kalmasına sebep olmuştur. Bu yüzyılda batılı seyyahların uğrak yeri haline gelen kadim Türk yurdunun hastalıklarla mücadele edebilecek bir alt yapısı bulunmamaktaydı.³

Rusya'nın XIX. yüzyılda neredeyse bütün Türkistan coğrafyasını işgal etmesinin ardından bölgeye gönderdiği devlet adamları, askerler, göçmenler, seyyahlar, misyonerler, doktorlar hastalıklarla mücadele konusunda oldukça büyük sorunlar yaşamıştır.⁴ Bundan dolayı seyyahlar yola çıkarken tedirgin olmuşlardır. Bunun için önlem almaya çalışan Rusya, gönüllü doktorları bölgeye sevk etmeye çalışsa da altyapı yetersizliği yüzünden uzun süre sorun çözülememiştir. Eğitimde yapılan reformlar tek taraflı olmuş, Ruslar lehine getirilen düzenlemeler halkı rahatsız etmiş ve Rusya samimiyetsiz bir görünüm sergilemiştir.

Şarkiyatçı gözüyle olaylara baktığı aşikâr olan seyyahların yazdıkları elbette ki eleştiri süzgecinden geçirilmelidir. Birincil kaynak olarak görülmesi bile toplum ile iç içe yaşamının ve onlar tarafından kabullenmenin vermiş olduğu avantaj seyahatnamelerin güvenilirliğini arttırmaktadır. Yüzyıllar boyunca kapalı bir toplum imajı çizen Türkistan halkının seyyahları evlerine misafir etmesi, toylarda (düğünlerde) ağırlaması, harem yerlerde barındırması kaynaşmanın bir göstergesidir.⁵ Dönemin şartları düşünüldüğünde Türkistan'ın tıp uygulamaları konusunda ne durumda olduğunu anlatan çok fazla kaynak üretilmediği söylenebilir. Ancak seyyahlar toplumun bilimden uzak bir şekilde tedavi olduğunu ve gerekçelerini halktan dinlemiş, inanç ekseninde bir anlayışın olduğunu kavramış, öğrendikleri bilgileri satırlarında tasvir etmiştir.

Bu çalışmanın amacı XIX. yüzyılda Türkistan'a giden yabancı seyyahların kaleme aldığı seyahat notları içerisinde bölgenin tıp ve sağlık ile ilgili durumunu ve uygulamalarını tespit ederek Türkistan tıp tarihine dair XIX. yüzyıl özelinde yeni bilgiler ortaya çıkarmak ve tartışmaktır.

Yöntem

XIII. yüzyılda Marco Polo'nun Moğol ülkesine seyahati ile başlayan Batı'nın Doğu'yu tanıma merakı XIX. yüzyıla gelindiğinde zirveye ulaşmıştır.⁶ Gerek devletler tarafından desteklenen gerekse bireysel imkanlar ile Türkistan'ı görme arzusunda olan onlarca seyyah yola revan olmuştur. Bilinmeyen diyarda başlarından geçen olayları taraflı bir şekilde kaleme alan bu seyyahların notları eleştirilebilir kaynak niteliği taşımaktadır. Rusya'nın Türkistan'a yönelik politikalarının bir sonucu olarak bölgeye göç eden Rus göçmenler de önemli eserler vermiştir.

Bu çalışmada basılı kaynak olarak temin edilen XIX. yüzyılda Türkistan'a giden seyyahların seyahat notlarının incelenmesi ve literatür taraması yöntemi kullanılmıştır. Çalışma Temmuz-Ağustos 2024 tarihlerinde seyahat notlarının ve ikincil kaynakların ayrıntılı bir şekilde incelenmesi ve değerlendirilmesi şeklinde yapılmıştır. Rus göçmenlerin ve Batılı seyyahların kaleme aldığı eserler çapraz değerlendirme metoduyla incelenmiştir. Şarkiyatçı gözle yazılan eserlerin objektif olması elbette beklenemez. Eğitim seviyesi çok düşük olan bu dönemde Türkistan'da uygulanan tedavi yöntemlerinin geleneksel tarzda yapıldığı bu eserlerde açıkça görülmektedir. Türkistan'a giden seyyahlar uzun süre bölgede kalmış, yerel dili öğrenmiş, tıbbi uygulamalara tanıklık etmiştir. Çalışma sırasında Türkçeye çevrilen eserlerin yanısıra diğer dillerde

(İngilizce ve Rusça) yayınlanan eserlerden de faydalanılmıştır. Eserlerin mümkün mertebe ana dildeki versiyonları da incelenmiş, bilgi yanlışlıkları azami ölçüde giderilmiştir. Dönemin koşulları düşünüldüğünde seyyahların edindikleri bilgilerin gözlem ve duyuyla dayalı olması harf/kelime hatalarını olağan kılmaktadır. Çalışma esnasında bunlar dikkate alınmış kitaplarda geçen tıp terimleri, muadil kaynaklar ile karşılaştırılmış ve yerel dilde yazılanların açıklamaları yapılmıştır.

Çalışmaya konu olan ve basılı kaynak olarak kullanılan seyahat notları, bu notları yazan seyyahlar, seyyahların Türkistan'da buldukları yıllar, etnik kökenleri ve meslekleri tablolaştırılmıştır (**Tablo 1**).

Tablo 1. Çalışmaya konu olan seyahat notları ve yazarları hakkında bilgiler

Seyyahın Adı/ Türkistan'da Bulunduğu Yıl(lar)	Etnik Kökeni/Mesleği	Seyahat Notunun Adı
Budrin (1820)	Rus/Rahip	Russkie v Buhare v 1820 Godu, (Zapiski Oçevidtsa), Spravoçnaya Knijka Orenburgskago.
Baron Von Meyendorf (1820-1821)	Rus/Misyoner/Casus/Seyyah	A Journey from Orenburg to Bokhara in the Year 1820.
Arthur Conolly (1829-1831)	İngiliz/Subay	Journey to the North of India, Overland from England, Through Russia, Persia and Afghanistan.
Alexander Burnes (1829-1832)	İngiliz/Seyyah	Travels Into Bokhara Being The Account of a Journey from India to Cabool, Tartary and Persia Also, Narrative of a Voyage on the Indus from the Sea to Lahore, With Presents from the King of Great Britain; Performed Under The Orders of the Supreme Government of India, in the Years 1831, 1832, and 1833.
Nikolay Hanikov (1841)	Rus/Seyyah	Opisanie Buhararskago Hanstva.
Eugene Shuyler (1873)	Amerikalı/Seyyah/Diplomat	Turkistan: Notes of a Journey in Russian Turkistan, Khokand, Bukhara, and Kuldja.
Frederick Gustavus Burnaby (1876)	İngiliz/Seyyah	A Ride to Khiva: Travels and Adventures in Central Asia.
Vladimir Petrovich Nalivkin ve Maria Nalivkina (1878-1884)	Rus/Subay	Muslim Women of the Fergana Valley; A 19th Century Ethnography From Central Asia.
Gabriel Bonvalot (1881-1882)	Fransız/Seyyah	Eski Yurt: Orta Asya'dan (Çev. M. Reşat Özmen)
Ole Olufsen (1890'lı yıllar)	Danimarkalı/Seyyah	The Emir of Bokhara and His Country.
Annete Meakin (1896 ve 1902)	İngiliz/Seyyah	In Russian Turkestan A Garden of Asia and Its People.
Elkan Nathan Adler (1897).	İngiliz/Seyyah	Jews in Many Lands, The Jewish Publication Society of America.

Bulgular ve Tartışma

Batılı Seyyahların Anlatımlarıyla Türkistan'da Hastalık ve Tedavileri

Eugene Shuyler'in seyahatnamesinden anlaşılıyor ki Türkistan'a giden seyyahların ilk karşılaştıkları durum toplumdaki kaderciler anlayış idi. O'nun ifade ettiğine göre halk; hasta olduğu zaman bunun tedavisinin mümkün olup olmadığını düşünmüyor, hastalığa hangi günahı işlediği için yakalandığını sorguluyordu. Bu sebeple tıbbi uygulamalara başlamadan önce bir din görevlisine giderek kendisine dua okumasını talep ediyordu. Bu dua, cevşen (muska) şeklinde yazılıp üzerinde taşınmalıydı. Hastalıklara sebep olanın şeytan olduğu bu sebeple iyileşmek için bol bol dua etmesi gerektiği düşünülürdü.⁷ Ayrıca sadaka vermenin de belayı defedeceği ve hastalıkların iyileşmesinde etkili olacağı düşünülüyordu. Elbette ki Türkistan coğrafyasının tamamında bu tarz düşüncenin hâkim olduğunu söylemek doğru olmayacaktır. Geleneksel tedavi yöntemlerinin başarıyla uygulandığı yerli doktor "hekim-şifacı" bulunduğu yerler de vardır. Ciddi hastalık durumlarında halkın kapısını çaldığı "emşilik/yemşilik" adı verilen şifahaneler vardır.⁵

Seyyahların ifade ettiğine göre Türkistan coğrafyasında yaygın olan hastalıklardan birisi “reşte” denilen “Gine-paraziti” (*filaria medinensis*)’dir. Seyyahlar, bu hastalığın sıcak iklimin hâkim olduğu ve kirli suların bulunduğu ülkelerde de görüldüğünü yazmıştır. Sözü geçen hastalığın “haşlamlı” (tek hücreli hayvan)’dan bulaştığını bunun da kirli sularla vücuda girdiğini belirtmişlerdir. Hastalığın; iç ateş, kemiklerde ağrı, susuzluk gibi belirtileri vardır. Yerli doktorlar geleneksel yöntemlerle bu hastalığı tedavi etmekte oldukça mahirdirler. Solucanlarla yapılan tedavide yara yarılır ve solucanlar için yer açılır. Bu titiz bir şekilde yapılmalı ve yaranın etrafına dağılması önlenmelidir. Bu hastalık Taşkent, Buhara, Çizak, Semerkant, Karşi gibi büyük şehirlerde görülürdü. Türkistan’da yaygın olan bir diğer hastalık da Cüccam idi.⁸ Cüzzamlılar, tecrit edilmiş ayrı alanlarda yaşamaya mahkûm bırakılmıştır.⁹ Hiçbir şekilde diğer insanlarla temas ettirilmeyen bu hastaların kendi pazarları, kendi yemekhaneleri, kendi avluları vardı. Bu hastalığın tedavisi ile ilgili bir yöntem belirtilmemiş olup karantina benzeri bir uygulamanın yapıldığı görülmektedir. Rusların “Sart hastalığı” olarak ifade ettiği Yarra-Afganî; “Afgan yarası” ya da Peşe-horda (Pasha-horda); “worm-eaten” (kurt yeniği) hastalığı özellikle çocuklarda görülen, kirli sulardan bulaşan, zührevi bir hastalıktı. Bu hastalığın tedavisinde Rus doktorlar başarılı olamıyorlardı. Yerli hekimler ise kurşun asetat (acetate of lead) kullanarak tedavi ediyorlardı. Bu tedavi sonucunda iz kalsa da hasta eski sağlığına kavuşabilmektedir.⁵

1872’de Cizak’ta görülen “kolera” salgını kısa süre içerisinde Buhara, Hive, Semerkand, Şehrisebz, Hisar, Kette Kurgan, Nurata, Ura-tepe, Hokand, Fergana, Andican, Oş ve Taşkent gibi şehirlere yayılmıştır. Bu hastalık Avrupa’da yayılmadan önce 1832, 1848, 1849 ve 1871 yıllarında Türkistan’ın farklı bölgelerinde ortaya çıkmıştır. İran’daki kıtlık yüzünden ticaret yolları ve kalabalık şehirlerin bağlantıları aracılığıyla dağıldığı düşünülen bu hastalık Türkistan’ın iç bölgelerindeki göçebeler arasında fazla yayılmamıştır.¹⁰ Rusların bu hastalıkla mücadele konusunda yerlilere destek verdiği ifade edilmektedir. Çünkü Rus göçmenler ile iç içe yaşayan halkın kısa süre içerisinde tedavi edilmesi gerekiyordu. Bit ve pire gibi haşerelere aşına olan halkın Ruslar gelene kadar tahta kurusu’nu (bed-bug) bilmiyor olmaları oldukça ilginçtir. Ruslar hastalık yayan bu haşereyi tanıtmışlar ve halkı bilinçlendirmişlerdir. Türkistan’da hastalıkları tedavi etmede başvurulan kaynak “Tuhfetü'l-Mü'minin” adındaki tıp kitabıdır.¹¹ Bu kitaba göre insanlar dört sınıfa ayrılır ve sınıf farklarına göre tedavi edilmesi gerekmektedir. Bu kitaba göre hareket eden şifacı, belinde bir kuşak taşır ve bu kuşağın içinde kağıtlara sarı bitkilerden elde edilmiş ilaç bulundururdu. Bu ilaçların belli dozlarda alınmasını tavsiye eden ve yemek egzersizlerini de sıralayan şifacı dua ederek seansını tamamlardı. İlaçlar genellikle hayvansal ürünlerden, bitkilerden, mineral yönünden zengin kayaç tozlarından elde edilirdi. İlaçların yapım aşamasında; kurutma, kaynatma ve toz haline getirme metotları uygulanırdı. Türkistan’daki tıp uygulamalarının ve ilaçların hazırlanma şeklinin Araplar tarafından bu bölgeye getirildiği düşünülmektedir. Seyyah Schuyler’in ifade ettiğine göre Dragendorff’un incelediği ve tıp ilmi için kaynak olduğunu belirttiği 226 bitkiden 71 tanesi Türkistan’da yetiştirilmekteydi. Kalanlar; Çin, Hindistan, Mısır, Avrupa, İran, Arabistan ve Türkiye gibi ülkelerde bulunmaktaydı. Türkistan dışında yetişen şifalı bitkiler Rus tüccarlar tarafından getirilmekte ve pazarlanmaktaydı. Bu bitkilerden elde edilen ilaçlar Türkistan coğrafyasının dört bir yanına dağılmakta, şifacılar aracılığıyla geleneksel tedavi yöntemlerinde kullanılmaktaydı.⁵

Uzun süre Buhara’da kalan ve Türkistan ile ilgili kıymetli bilgiler veren Conolly ve Burnaby, tıp uygulamalarına dair de çarpıcı bilgiler vermektedir. Seyyahın ifade ettiğine göre Türkistan’da tıp ilmi neredeyse yok sayılıyor ve geleneksel tedavi yöntemleri kullanılıyordu. Kur’an-ı Kerim halkın hayatının neredeyse tamamında hüküm sahibiydi ve halk her türlü faaliyetlerini kutsal kitaba göre gerçekleştirmeye azami ölçüde dikkat ediyordu.^{7,12} Hasta olduklarında iyileşebilmenin tek yolunun inançlı olmaktan geçtiğini düşünen bir toplum vardı. İnanışa göre türbe ziyaretleri şifa veren ritüellerdi.¹³ Halkın hijyen anlayışı yoktu ve su kullanımı oldukça kısıtlıydı. Kıyafetler genelde çok uzun süre yıkanmaz, bu durum da hastalıklara yol açardı. Hava koşullarının oldukça sert olduğu bu coğrafyada uzun süre giyilen kıyafetlerdeki bakteriler ve kötü yiyecekler insanların sık sık hastalanmalarına sebep olmaktaydı. İnançları gereği iyi olmak için tıbbi

uygulamalara gerek yoktu; bu sebeple hastalıklar uzun süre tedavi edilemezdi. Hasta olmayı günahın bedeli olarak görme inancı ise tedaviyi reddetmedeki bir diğer argümandı.⁵

Burnaby'in ifade ettiğine göre Türkistan halkının doktorlara güvenci yoktu. Onların hastalıkları tedavi etme konusunda yetkin olmadığını düşünüyorlardı. Bu konudaki düşüncenin altında yatan etmen büyük oranda din adamlarının halk arasındaki itibarı idi. Onların hastalıklar konusunda halkı farklı yönlendirmesi oldukça etkiliydi. İnanişe göre hastalıkların iyi olması için dua edilip, türbe ziyareti yapılıp, hayır işlenip, tövbe edilmesi gerekiyordu. Hatta çocukların aşılmasına bile izin vermeyen bir toplum ortaya çıkmıştı. Aşı olmayan çocukların bağışıklık sistemi gelişmediğinden çok fazla çocuk ölümü gerçekleşmekteydi. Bu ölümler bir günahın bedeli olarak görüldüğü için aşı olmamak bir yanlış değildi. İnanişe göre hasta olmanın bir diğer nedeni de bedenine içine kötü ruhun girmesidir. Bu kötü ruh çıkmadıkça ilaçlar tesir etmeyecek ve hastalık geçmeyecektir. Burnaby'e eşlik eden birinin tedaviyi reddetmesi ve "mollayı görmeden tedavim mümkün değil" demesi bunun en bariz göstergesidir.¹²

Hastalıkların bulaşması konusunda yaygın bir inanış da şeytan etkisi idi. Hasta olan birine şeytanın musallat olduğu, bu sebeple iyi olması için bol bol dua okunması gerektiği düşünülüyordu. Bu, bir anlamda kötü ruhların kişiye musallat olması olarak yorumlanabilir. Kutsal birinin (molla, şeyh, hoca) nefesiyle (okumasıyla) tedavi olunacağı inancı oldukça yaygındı. Bunun yanında nazar dolayısıyla da hasta olduğu düşünülür, nazar duası okunurdu. Özellikle çocukların hasta olması durumunda üzerinde nazar var denir ve çocuk bir duacıya götürülürdü. Kötü ruhları çocuklardan ve yetişkinlerden uzak tutmak için kıyafetlerinin üzerine renkli boncuklar dikilir, gösterişten kaçınılırdı. Günümüzde Anadolu'da nazar boncuğu kullanımı bu inanışın bir yansıması olarak düşünülebilir. Türk kültüründe önemli bir yere sahip olan mavi rengin kötü ruhlardan koruduğuna inanılır. Bu sebeple evlerde, kıyafetlerde, eşyalarda mavi taşlar sıkça kullanılırdı.^{12,14}

Rus subayı olarak Türkistan'a gelen ve daha sonra buraya yerleşen Nalivkin çiftinin aktardıklarına göre Türkistan halkının hastalıkları tedavi etmekte kullandıkları en önemli unsur yumurtadır. Sart dilinde "ko'k yutal" olarak isimlendirilen boğmaca hastalığı için hastaya yumurta verilirdi. Yumurtanın hangi hayvana ait olduğu ifade edilmemiştir. Hastalığın boğaz enfeksiyonu olduğu düşünüldüğünde yumurtanın cisinden ziyade çığ olması gerektiği düşünülebilir. Nefes almakta zorlanan ve boğaz kuruluğu yaşayan birinin yumurta içerek rahatlamaya çalıştığı ve bunun bir tedavi olarak görüldüğü düşünülebilir.^{14,15} Geleneksel Türkistan pazarları oldukça rağbet görüyordu ve ipek yolları üzerinde bulunduğundan çok fazla ürün getiriliyordu. Bu pazarlarda hayvansal, bitkisel ve kayaçlardan elde edilen ilaçlar da satılmaktaydı. Pazarda satılan ve oldukça yüksek meblağlarla alıcı bulan "mumiyo" (biyolojik kökenli bir organik-mineral ürün) halk tarafından tercih edilmekteydi. Bu ilaç kesiklerde, uzuv yaralanmalarında, incinmede, kemik kırıklarında ve daha birçok hastalık durumunda kullanılmaktaydı. Nalivkinler, kadınların istenmeyen hamileliklerden kurtulmak için bakır ya da demir sülfat çözeltisi, bazik asit füksin, şap ve Rus votkasını kullandıklarını ifade etmiştir. Kapalı bir toplumda söz hakkı bulunmayan kadının hamilelikten kurtulmak için illegal yollara başvurması ve sağlığını tehlikeye düşürecek uygulamaları tercih etmesi oldukça dikkat çekicidir. Tıp biliminin yaygın olmadığı bu topraklarda tedaviler; her türlü yerli ya da yabancı bitkilerin çiçekleri ve kökleri, demir sülfat, şap, kurutulmuş yılanlar, kertenkeleler, pişmiş ve kurutulmuş meyveler, sebzeler, misket limonu, sülfürik asit, civa, balmumu, bal vb. ürünlerden yapılmaktaydı.¹⁵

Türkistan coğrafyasının en kalabalık şehirlerinden biri olan Buhara'da kirli su ve toz kaynaklı birçok hastalık görülmekteydi. Çok sayıdaki havuzlardaki sular zamanında değiştirilmiyor rüzgarlarla taşınan tozlar bu havuza ve akarsuya karışıyor, hastalıklar için uygun zemin oluşuyordu. Halk arasında temizlik algısının olmaması, gece gündüz arasındaki sıcaklık farkının fazla olması, yağışların ani ve dengesiz oluşu da hastalıkların diğer sebeplerindendi.¹⁶ Bu sebeplerden ötürü sıtma, rişta ve çocuklar arasında uyuz hastalığı

görülmekteydi. Deri altında kılımsı bir solucan şeklinde ortaya çıkan rišta hastalığının Türkistan genelinde görüldüğünü ifade eden Budrin, hastalıktan kaynaklı olarak kişinin oldukça fazla acı çektiğini, ateş, acı, ağrı ve yaraların görüldüğünü söylemektedir. O'na göre hastalığın tedavisi basit ama tehlikelidir.¹⁷ Meyendorf ise bu hastalığın tedavisinin Türkistan'da kolay olmadığını ve hastalığın oldukça tehlikeli boyutlara ulaştığını ifade etmektedir.¹⁸ Rahib olan Budrin'e göre hastalığın tedavisinde izlenmesi gereken yol olgunlaşmasıydı. Eğer dikkatli bir şekilde solucan yerinden çıkarılır ve etrafını enfekte etmesi engellenirse hasta iyileşirdi.¹⁷ Menyendorf'un ifade ettiğine göre tedavi zor olduğundan bazı vakalarda ölümler olmakta ve halk bu sebeple tedaviden kaçınmaktaydı.¹⁸ Kaşif olarak Türkistan'a giden Aleksandr Burnes da rišta hastalığına değinmiştir. Notlarında bu hastalığa *Gine kurdu* veya *Drancunculus* şeklinde yer vermektedir. O'na göre bu hastalık şişlik olmadan anlaşılırsa kurdun ortasından bir iğne geçirilerek kurt tek seferde çıkarılırdı. Ancak kurt bu esnada koparsa ve etrafa dağılırsa yaranın iyileşmesi 2-3 ayı bulabilirdi.¹⁹ Burnes'ten sonra Türkistan'a gelen Hanikov da rišta hastalığının Türkistan'da yaygın olduğunu ve tedavisi kolay olmayan bir hastalık olduğunu ifade etmiştir.^{20,21} Bu hastalık Türkistan coğrafyasında o kadar sık görülmekteydi ki her gelen seyyah bunu fark etmiş ve eserlerinde riştadan bahsetmiştir. Birçok Türkistan şehrini gezen Olufsen de Buhara'da bu hastalığın yaygın olduğunu, korunmak için kaynatılmış su kullanımının tavsiye edildiğini yazmıştır.^{22,23} Toplum yapısından dolayı genellikle evde olan kadınlar, kaynatarak su içme imkanına sahip olduklarından dolayı hastalığa daha az yakalanıyorlardı.²⁴ Seyyahların notlarından anlaşıldığına göre XIX. yüzyılda Türkistan coğrafyasının en büyük sorunu temiz su ve hijyen idi. Yeterli suya erişemeyen insanlar, hayvanlar ile ortak kullandıkları sulardan hastalık kapmaktaydı. Çünkü hem hayvanlar hem de insanlar bu hastalıktan etkileniyordu.²⁵ Tıp uygulamasının yaygın olmayışı hastalıkların artmasına ve diğer şehirlere sıçramasına sebep oluyordu. Elbette ki şarkiyatçı gözüyle olayları inceleyen seyyahların notları abartılı olabilir. Onlar, yolları tesadüfen bu coğrafyaya düşmüş kişiler değildiler. Hepsi bir amaca hizmet etmekte ve Batı'nın Doğu'yu tanıma merakının bir sonucu olarak yola çıkmaktadır.^{26,27} Üçüncü dünya ülkesinden bir kesit olarak sunulan notlardaki abartılar gözden kaçırılmamalıdır. Öyle ki Türkistan coğrafyasının nüfusu ve ölüm oranları düşünüldüğü zaman, eserlerde felaket boyutlarında görülen tablonun gerçeği tam anlamıyla yansıtmadığı düşünülmelidir.

XIX. yüzyılda Türkistan'da sıkça görülen ve tedavisi o dönem için kolay olmayan bir diğer hastalık da sıtmadır. Bu hastalık genellikle yaz sonu ve güz aylarında görülürdü. Havalarda soğuyana kadar devam eden bu hastalık sık sık tekrar eder ve hayat kalitesini düşürürdü.⁹ Oysaki bu hastalık yüzyıl öncesinde Avrupa'da gerilemeye başlamıştı.²⁸ Frenk (Fransız) asıllı olan Bonvalot 1886-1887 yıllarında Türkistan'a düzenlediği seyahatinde sıtma hastalığı ile karşılaşmıştır. O'nun ifade ettiğine göre bu hastalık, şehirlerde yaygın olsa da göçebeler arasında fazla yaygın değildi. Bunun sebebi de göçebe nüfusun seyrek bir şekilde yaşaması idi. Türkistanlılara göre Fransızlar genelde doktor olduğundan seyyahattan sıtma için ilaç istemişlerdir. Bu hastalık dış ülkelerden temin edilen "kinin" (Cinchona ağacı kabuğunun tozu) ile tedavi edilmeye çalışılıyordu.⁸ Bu hastalığın yayılmasında en önemli etken sivrisinek olduğu için Türkistan genelindeki bataklıklar kurutulmadığı sürece hastalık önlenemiyordu. Bir diğer bulaşma şekli de tüccarların Türkistan şehirlerinde dolaşmasıydı.¹⁹ Ticaret yolları üzerinde bulunan bu coğrafyada çeşitli hastalıkların sürekli görülmesi bu nedenle tesadüf değildi.

Türkistan genelinde yaygın olan ve en çok Merv şehrinde görülen humma hastalığı çok sayıda insanı etkilemiştir. Bu hastalık sıtma ile benzer semptomlar göstermekte, aynı yollarla bulaşmaktaydı. Kinin kullanılarak tedavi edilmeye çalışılan bu iki hastalık Türkistan'ın temiz su sorunundan kaynaklanıyordu.¹² Yaz sıcakları ve kış ayazı, hastalığın yayılmasını önleyebilir olsa da önlem alınmadığı takdirde bu zamanlarda da görülüyordu. Göçebeler arasında fazla görülmeyen bu hastalık nehir, bataklık, göl kenarına yakın şehirleri etkiliyordu. Avrupalı seyyahların birbirinden haberi olduğu ve belirli bir amaca hizmet ettiğini yukarıda belirtmiştik. Bu sebeptendir ki Türkistan'a gelen seyyahlar bu tarz hastalıklara karşı ellerinden geldikçe

hazırlıklı oluyordu. Bir önceki seyyahın tecrübelerinden ders alan seyyah önlem alıyordu. Seyahat dönüşünde eserlerinin kısa süre içerisinde yayınlanıyor olması da bunun en açık göstergesidir. Nitekim humma hastalığına karşı tedbir olarak seyyahlar; arsenik solüsyonlar, sıtma ilaçları gibi başka birçok ilaçları yanlarında getirmiştir. Karasal ve kurak iklimin hâkim olduğu Türkistan coğrafyasında kilometrelerce uzanan kum denizleri bulunuyordu. Zamanla lös kumu olarak etrafa dağılan bu tozlar insan sağlığını tehdit etmekteydi. Türkistanlıların %10'u göz problemi yaşıyor, bunlardan da dörtte biri kör olmakla karşı karşıya kalıyordu.²²

Göze kaçan kumları temizlemek ve hijyeni sağlamak kolay olmadığından körlük durumları oldukça yaygındı. Kuma karşı kirpiklerin eğimli kesilmesi kısa süreli bir çözümdü. Gözlerde; katarakt, amaroz ve kirpik sapmaları şeklinde hastalıklar görülüyordu.⁹ Hastalık yüzünden kör olanlar dilencilik yapıyor ve kendilerine uygun işlerde (demircilerin, nalbantların ve tornacıların tezgahlarını döndürmek gibi) çalışıyordu.⁸ Seyyahlar Türkistan'da görülen Frengi hastalığının tedavisinin bilinçli olarak yapılmadığını ifade etmektedir. Elbette ki bu ifade çok iddialı olup, seyyahların sübjektifliğinden kaynaklı olabilir. Türkistan'da frengi hastalığının tedavisinde uygun metotların kullanılmadığı söylenebilir. Zehirli olduğu bilinen ve başka çare olmadığı için sahte doktorlar tarafından kullanılan civa, hastalığı iyi etse de ağır hasar bırakıyordu. Hastalığın tekrar nüksetmesi de olumsuz diğer bir husustu.^{8,9,29} Yüzde leke bırakması ile tanınan çiçek hastalığı da tedavisi mümkün olmayan bir hastalıktı. Aşılama konusunda neredeyse hiçbir bilimsel uygulamanın olmadığı Türkistan'da bu hastalık binlerce can almıştır. Hastalığın yayılmasındaki en büyük etken ticaret ve kervan yoluyla.^{8,9,30}

Türkistan coğrafyasının en kalabalık yerlerinden olan Fergana Vadisi'nde şifa kaynağı olarak "Shifa-i kulub" adındaki kitap kullanılmaktaydı. Bu kitap yüzlerce yıllık deneme yanılma yoluyla edilen bilgilerle geleneksel tedavi yöntemlerini ihtiva ediyordu. Kitapta baş ağrısı için sakal bırakılması, mallow ve devedikeni çiçeklerini kaynatıp karışımı ayakların (dizlerin) altına sürülmesi, kısırılık için tavşan dilinin yenmesi, çatlamış dudaklar için safrandan elde edilen kremin sürülmesi, laksatif (ya da pürgatifler) alınması gerektiği gibi bilgiler yer almaktadır.^{15,31} Kadınlar arasında guatr hastalığı oldukça yaygındı ve tedavisi yoktu. Bu konuda seyyah Schuyler bizzat gördüğü vakaları yazmış ve kadınların bunu gizlemeye çalıştığını dile getirmiştir.⁵ Fergana Vadisine özgü olan ve sadece burada yetişen *tarhun otu* ile *kulkan* veya *kilkan* (siyah renkli bir ağaç) bitkileri farklı ülkelere de ihraç edilen bir üründü. Bunlar genellikle sindirim sistemi tedavisinde ve bağırsak kurtlarına karşı kullanılırdı.³² Türkistan'daki tedavi yöntemlerinin modern tıp bilimi ile uyum sağlamamasının yanında kullanılan ilaçlar da genellikle bitkisel-hayvansal maddeler, mineraller ve kayalardan elde edilen tozlardan ibaretti. İlaçlar ya kaynatılarak ya da toz haline getirilerek elde edilirdi ve sağlıklı koşullarda saklanırdı. Şifacıların verdiği ilaçlar genelde rahatlatmak, ısıtmak, güçlendirmek ya da zayıflatmak için işe yarardı. Anatomi ya da fizyoloji konusunda bilgisi olmayan hekimler atardamarlar (arterler) konusunda sınırlı bilgiye sahipti. Arterler; baş, göğüs ve karın bölgesi olarak üçe ayrılıyordu. Seyyah Meyendorf'un ifadesiyle Türkistan'daki doktorlar eksik ve kör fikirlere sahip kişilerdi.¹⁸ Türkistan'da karasal iklimden kaynaklı olarak gece gündüz sıcaklık farklılıkları birçok ateşli hastalığı da tetiklemekteydi. Ateşli hastalıkların tedavisi konusunda Buhara diğer şehirlere nispetle daha iyi konumdaydı. Rus elçisi olarak bölgeye gelen İgnatyev, Hive'de arkadaşları ile yakalandığı ateşli hastalıktan Buhara'da tedavi görerek kurtulduğunu notlarında aktarmıştır.³³ Türkistan coğrafyasında bu dönemde petrol bilinen bir madde idi. Yakıt olarak kullanılmanın yanında cilt üzerindeki kızarıklıkları tedavi etmek için de kullanılırdı.³⁴ Tıp biliminin yeterince gelişmediği bu coğrafyada aslında hastalığa faydası olmayan bazı maddelerin hastalıklardan kurtuluş reçetesi gibi görüldüğü söylenebilir.

Sonuç olarak, bilimsel açıdan geri kalan Türkistan coğrafyasında XIX. yüzyıla gelindiğinde halk sağlığını derinden etkileyen göz hastalıkları, göğüs hastalıkları, diz ağrısı, baş ağrısı, frengi, boğmaca, sıtma, humma

gibi hastalıklarla mücadele olumsuzluklarla kendini göstermiştir. Bölgeye giden seyyahların notlarına göre Türkistan'da kadercilik hakimdi. Bu nedenle iyileşmek için dini ritüellerin yapılması gerekiyordu. Bunun yanında tıbbi uygulamalar sınırlı olup geleneksel tedavi yöntemleriyle birlikte, bitkisel/bitkisel olmayan ilaçlar şifa elde etmek için kullanıldığı anlaşılmaktadır. Araştırmaya konu olan dönemde bölgeye giden seyyahların yabancı ülkelerden gelmesi, seyahat notlarındaki tıp ve sağlık ile ilgili bilgilerin objektifliği tartışmaya açmaktadır. Türkistan'a yönelik XIX. yüzyıla ait seyahat notları özelinde aktarılan daha muteber kaynaklarla bu bilgiler yanlışlanana kadar doğruluğunu kabul etmenin bilimsel açıdan yanlış olmayacağı düşünülmelidir. Ayrıca bu kaynakların Türkistan tıp tarihine ilişkin önemli bilgiler sunduğu da kabul edilmelidir.

Bilgi

Bu araştırmada herhangi bir çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Araştırmacı Katkı Oranı Beyanı

İlker Türkmen: Fikir, tasarım, denetleme, veri toplama, analiz ve yorum, kaynak taraması, makale yazımı, eleştirel inceleme.

Arif Hüdaî Köken: Fikir, tasarım, denetleme, veri toplama, analiz ve yorum, kaynak taraması, makale yazımı, eleştirel inceleme.

Kaynaklar

1. Hayit B. Sovyetlerde Türklüğün ve İslâm'ın Bazı Meseleleri. Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı; 2000.
2. Yıldırım M. Rönesans ve Reformasyon. ÇAKÜ Edeb Fakültesi Derg 2020;8(1):184-210.
3. Özdemir E. Rus İşgalinden Önceki Dönemde Türkistan'a Gelen Batılı Seyyahlar ve Türkistan Tarihine Kaynak Olarak Seyahatnameleri. Hist Stud Int J Hist 2010;2(2):113-126.
4. Togan AZV. Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi. 2. Baskı. Enderun Yayınları; 1981.
5. Schuyler E. Turkistan (Notes of a Journey in Russian Turkistan, Khokand, Bukhara and Kuldja). Printing and Bookbinding Company; 1885.
6. McNeese T. Marco Polo and the Realm of Kublai Khan: Explorers of New Lands. Chelsea House Publishers; 2006.
7. Conolly A. Journey to the North of India, Overland from England, Through Russia, Persia and Afghanistan (Vol I). Bentley; 1834.
8. Bonvalot G. Eski Yurt: Orta Asya'dan. ((Çev) Özmen MR, ed.). Tercüman Gazetesi Yayınları; 1894.
9. Khanikoff N. Bokhara: Its Amir and Its People, Translated From the Russian of Khanikoff by Baron Clement A. de Bode. James Madden; 1845.
10. Ayar M. Osmanlı Devletinde Kolera; İstanbul Örneği (1892-1895). Kitabevi Yayınları; 2007.
11. Vurgun SY. XIX. Yüzyılda Seyahatnamelerin Işığında Buhara Emirliği (Hanlığı) (Doktora Tezi). Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü; 2013.
12. Burnaby F. A Ride to Khiva: Travels and Adventures in Central Asia. Cassel and Company Limited; 1878.
13. Abbot J. Narrative of Journey From Heraut to Khive, Moscow and St. Petersburg During the Late Russian Invasion of Khive (Vol I).; 1843.
14. Westermach E. İslam Medeniyetinde Putperestlik Devrinden Arta Kalan Yaşaya Gelen İtikatlar: Kötü Göz. ((Çev.) Coşkunlar ŞN, ed.). Marifet Basımevi; 1947.
15. Nalivkin V, Nalivkina M. Muslim Women of the Fergana Valley: A 19th-Century Ethnography From Central Asia. (Kamp M, ed.). Indiana University Press; 2016.
16. Bigi MZ. Mâverâünnehir'e Seyahat. ((Çev.) Kanlıdere A, ed.). Kitabevi Yayınları; 2005.
17. Budrin. Russkie v Buhare v 1820 Godu, (Zapiski Oçevidtsa), Spravoçnaya Knijka Orenburgskago Kraya Na 1871 God.; 1871.
18. Meyendorf BG. Russian Embassy to Bukharia. North American Review; 1827.
19. Burnes A. Travels Into Bokhara Being The Account of a Journey From India to Cabool, Tartary and Persia Also, Narrative of a Voyage on the Indus From the Sea to Lahore, With Presents From the King of Great Britain; Performed Under The Orders of the Supreme Governmen. John Murray; 1834.
20. Hanikov N. Opisanie Buhararskago Hanstva.; 1843.
21. Dobson G. Russia's Railway Into Central Asia Notes of a Journey From St. Petersburg to Samarkand. W. H. Allen & Co.; 1890.
22. Olufsen O. The Emir of Bokhara and His Country. William Heinemann; 1911.
23. Adler EN. Jews in Many Lands. The Jewish Publication Society of America; 1905.

24. Meakin AM. In Russian Turkestan: A Garden of Asia and Its People. George Allen; 1903.
25. Lal M. Travels In The Panjab, Afghanistan And Turkistan, To Balk, Bokhara And Herat, And A Visit To Great Britain And Germany. 1st ed. WM. H. ALLEN & Co; 1846.
26. Burton A. The Bukharans a Dynastic, Diplomatic and Commercial History (1550-1702). Richmond Curzon Press; 1997.
27. Eversmann E. Reise von Orenburg Nach Buchara.; 1823.
28. Kılıç O. Eski Çağdan Yakınçağa Genel Hatlarıyla Dünyada ve Osmanlı Devleti'nde Salgın Hastalıklar . Ortadoğu Araştırmaları Yayınları; 2004.
29. Braun H. Bulaşıcı Hastalıklar. ((Çev.) Öktem Z, ed.). Maarif Matbaası; 1944.
30. Özdemir H. Salgın Hastalıklardan Ölümler (1914-1918). Türk Tarih Kurumu; 2005.
31. Türkmen İ. Kadim Türk Yurdu Fergana Vadisi ve Büyük Güçlerin Hakimiyet Mücadelesi. Berikan Yayınevi; 2019.
32. Barthold W. Fergana. In: İslam Ansiklopedisi (Cilt 5.). Milli Eğitim Basımevi; 1997:558-565.
33. Ignatyev NP. Mission N.P. Ignatyev to Khiva and Bukhara in 1858. ((Translated) Evans JL, ed.). Oriental Research Partnus; 1984.
34. Starr F. Ferghana Valley: The Heart of Central Asia. (Starr SF, Beshimov B, Bobokulov II, Shozimov P, eds.). M.E. Sharpe, Inc.; 2011.